

טומאת עבודה זרה וסיום המסכת

תוקפה של טומאת ע"ז

על חובת ההטהרות מעבודה זרה, ניתן ללמוד ממספר פרשיות בתורה. המקום הראשון בו נצטוו ישראל לטהר מטומאת ע"ז, הוא בשכם לאחר מעשה דינה:

"וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל בֵּיתוֹ וְאֶל כָּל אֲשֶׁר עִמּוֹ: הִסְרוּ אֶת אֱלֹהֵי הַנֹּכַח אֲשֶׁר בְּתִכְכֶּם וְהִטְהֵרוּ וְהַחֲלִיפוּ שְׂמֹלֵתִיכֶם"
(בראשית ל"ה, ב).

מקום נוסף בו אנו מוצאים ציווי לרבים להיטהר הוא ביציאת מצרים:

"וּלְקַחְתֶּם אִגָּדָת אֲזוּב וּטְבַלְתֶּם בָּדָם אֲשֶׁר בְּסֶף וְהִגַּעְתֶּם אֶל הַמִּשְׁקוֹף וְאֶל שְׁתֵּי הַמְּזוּזוֹת מִן הַדָּם אֲשֶׁר בְּסֶף וְאַתֶּם לֹא תִצְאוּ אִישׁ מִפֶּתַח בֵּיתוֹ עַד בֹּקֶר".

אזוב ודם הינם מוטיבים של טהרה, אותם אנו מכירים מתהליך הטהרה בפרה אדומה ומצורע. נראה כי מטרתה של ההזיה על מזוזות הבתים לא הייתה רק לסמל לנוגף כפי שנאמר בפסוקים, אלא גם לטהר את הבתים מטומאת הע"ז המצרית¹, ששיאה היה בשחיטת השעירים המצריים והפיכתם לזבח הפסח.

האם טומאה זו הינה טומאה דאורייתא? מדברי רב המנונא בגמרא נראה שלא:

"בעי רב המנונא: ריתך כלי לעבודת כוכבים, מהו?... והכי קמיבעיא ליה: כי הדרא טומאה - ה"מ לטומאה דאורייתא, אבל טומאה דרבנן לא, או דלמא ל"ש? ותיבעי ליה שאר טומאות דרבנן! חדא מגו חדא קמיבעיא ליה: טומאה דרבנן מי הדרא או לא הדרא? את"ל לא הדרא, טומאה דעבודת כוכבים משום חומרא דעבודת כוכבים מי שווה רבנן כטומאה דאורייתא או לא? תיקר"
(נב).

כך עולה גם מדברי הגמרא במסכת שבת (פג-פג), ולאור דברים אלו פסק הרמב"ם:

"טומאת ע"ז מדברי סופרים ויש לה רמז בתורה: 'הסירו את אלהי הנכר אשר בתוכם והטהרו והחליפו שמלותיכם', וארבעה אבות הטומאות יש בה: ע"ז עצמה, ומשמשיה, ותקרובת שלה, ויין שנתנסך לה, וטומאת כולן מדבריהן" (הל' שאר אבות הטומאה פ"ו, הלכה א).

החתם סופר בסוגיה בשבת מייחס את גזירה זו לחזקיה מלך יהודה, וזאת לאור הסוגיה במסכת סנהדרין (יב) המספרת כי חזקיה עיבר את השנה סתם בכדי להרויח זמן ולטהר את בנ"י מע"ז שפשטה בהם בימי אחז. אם כך, עולה כי תקנה זו מקורה בדברי קבלה, ואינה בגדר אסמכתא בעלמא.

אולם, אם נשים לב, בשלושת המקורות שהבאנו לקיומה של טומאת ע"ז, בולט הדבר כי גזרה זו תקיפה דווקא בהקשר של ציבור: יעקב ואנשי ביתו, חזקיהו והעם ויציאת מצרים. לא מצאנו טומאת עבודה זרה בנוגע ליחיד.

לסיכום, מן המקורות העוסקים בטומאת ע"ז נראה כי מטרתה ליצור הפרשה וניתוק בין היהודי לע"ז, ואין עניין עצמותי בטומאה לכשעצמה. בהיקפה של טומאה זו עוסקת הגמרא בשבת פב-פג, וממהלך הסוגיה נראה כי טומאת ע"ז היא כלאים שיסודותיה נלמדים ממספר טומאות (מת, שרץ ונדה), וחכמים הקלו בגדרה ודימוה לכל אחת מן הטומאות. ברם מעיון סוגיות שונות לאורך מסכת ע"ז, נראה כי מצוי דמיון רב יותר בין טומאת ע"ז לטומאת מת.

איסור הנאה מע"ז

אומרת הגמרא:

"זבח גופיה מנלן? דכתיב: 'ויצמדו לבעל פעור ויאכלו זבחי מתים' (תהלים ק"ו), מה מת אסור בהנאה, אף זבח נמי אסור בהנאה. ומת גופיה מנלן? אתיא 'שם' 'שם' מעגלה ערופה, כתיב הכא: 'ותמת שם מרים' (במדבר כ'), וכתוב התם: 'וערפו שם את העגלה בנחל' (דברים כ"א), מה להלן אסור בהנאה, אף כאן נמי אסור בהנאה. והתם מנלן? אמרי דבי רבי ינאי: כפרה כתיב בה קדשים"
(כט:).

לפנינו סדרת קשרים: זבח - מת - עגלה ערופה - כפרה בקדשים. אם נפשט את הקשר, ניתן לומר כי רבה בר חנה מציב לפנינו את סדרת הקשרים הבאה: ע"ז - מוות - קודשים/כפרה. במילים אחרות איסור הנאה מע"ז נובע מהיותו 'זבח מתים', ואיסור הנאה ממתים נובע מצד הכפרה שבמוות המסגל לו שם קדשים. הרציונל המסתתר מאחורי דרשה זו הוא כי ע"ז היא ניתוב כוחות רוחניים המיועדים לקודש לריק. בדומה לטומאות נוספות הנובעות מהיעדר קדושה, כך גם ע"ז.

חיזוק לכיוון זה ניתן להביא מדברי הגמרא אותה הבאנו בשעורים הקודמים המגדירה כי דווקא ארבעת העבודות המוכרות לנו מעבודת הקודש נאסרו לע"ז:

"דתנו רבנן: אילו נאמר 'זבח יחרם' (שמות כ"ב) - הייתי אומר: בזובח קדשים בחוץ הכתוב מדבר, תלמוד לומר 'אלהים' - בזובח לעבודה זרה הכתוב מדבר. אין לי אלא בזובח, מקטר ומנסך מניין? תלמוד לומר 'בלתי לה' לבדו' (שם) - ריקן העבודות כולן לשם המיוחד"
(סנהדרין ס:).

מהמילים 'בלתי לה' לבדו' אנו לומדים כי את הכוחות 'הפולחניים' שבנפש האדם יש להפנות לעבודת ה', ולא לאל זר. אולי מכאן ניתן להציע מדוע מכנה הכתוב את זבחי הע"ז כ'זבחי מתים' - משום אותן כוחות 'פולחניים' שהומתו.

1 ועיין בפרוש הראב"ע לשמות יב ז, המביא מחלוקת בין הפרשנים האם משיחת הדם על דלתות הבתים נעשתה לצורך 'פרסום הנס' לשחיטת האל המצרי, או לסמל לנוגף את בתי מצרים.

טומאת עבודה-זרה

על הזיקה שבין טומאת ע"ז לטומאת מתים, ניתן ללמוד מהלכות רבות. כך לדוגמה אומרת המשנה בפרק הרביעי:

"הנכרים העובדים את ההרים ואת הגבעות - הן מותרין ומה שעליהן אסורין, שנאמר: 'לא תחמוד כסף וזהב עליהם' (דברים ז). ר' יוסי הגלילי אומר: 'אלהיהם על ההרים' (שם ב) - ולא ההרים אלהיהם, אלהיהם על הגבעות - ולא הגבעות אלהיהם, ומפני מה אסירה אסורה? מפני שיש בה תפיסת ידי אדם, וכל שיש בה תפיסת ידי אדם - אסור. אר"ע, אני אובין ואדון לפניך: כל מקום שאתה מוצא הר גבוה וגבעה נשאה ועץ רענן, דע שיש שם עבודת כוכבים" (מה.)

אין בכח האדם לאסור הר וגבעה, אך לעומת זאת הוא יכול לאסור 'אשרה' - מדוע? הרי לכאורה מקור שניהם בטבע!

על שאלה זו עונה הגמרא כי אין בכוח האדם לאסור את הדבר במצבו הטבעי, אלא א"כ יש בו תפיסת ידי אדם. במילים אחרות, השינוי והתוספת 'האנושית' על הדבר הטבעי הן אלו שאוסרות את ההר.

נשאלת השאלה מה יהיה דינו של הר שנעבד? לכאורה שאלה זו מיותרת שכן העדר איסור הנאה מעיד על כך שלא קיים גם איסור עבודה. אלא שהמעין בסוגיה בחולין (מו:) וכן בסוגיה לקמן (מו:) יראה כי העובד להר דינו בסייף - כלומר הר הנעבד נחשב ע"ז. כיצד ניתן ליישב בין הדברים? בשאלה זו נחלקו הראשונים:

1. רש"י - הר הנעבד אינו הופך לעבודה זרה. דינו של העובד הר בסייף, מכיון שיש כאן מעשה ע"ז ללא יצירת ע"ז. לפני מספר שעורים הבאנו את הסברו של מ"ר הרא"ל לשני הצדדים הקיימים באיסור ע"ז: איסור ההתחברות לאל אחר והבגידה בקב"ה. נראה כי עבודה זרה להר, מהווה בדיוק את הנפ"מ בין שני הצדדים: מצד ההתחברות לאל אחר - איסור זה נעשה דווקא כאשר עובדים את הע"ז באחת מארבע העבודות ודווקא בתלוש ולא במחובר לקרקע. לעומת זאת, פן הבגידה בקב"ה קיים גם כאשר הע"ז לא נעשה בשלמותה. העובד להר בוגד בקב"ה, ועל מעשה זה הוא מתחייב בסייף.

2. רמב"ן - הר הנעבד מוגדר כע"ז, אלא שאין בו איסור הנאה. מדוע? כאן אנו עדים שוב לזיקה ההדוקה הקיימת בין ע"ז לטומאה. בהלכות טומאה אנו יודעים כי טומאה אינה נתפסת בדבר המחובר לקרקע. יש המסברים כי הטעם לדבר הינו כי לדבר המחובר לקרקע אין שם כלי וטומאה נתפסת דווקא בכלים. הסבר פורמאלי זה מסביר הלכות רבות, אולם הוא אינו מבהיר מדוע החיבור לקרקע מפקיע שם כלי. ניתן לומר, כפי שהסברנו לעיל, כי דברים שלהם יש חיבור לקרקע בחיבור טבעי, עצים סלעים וכו' המופיעים במצב הראשוני שלהם, אינם בתחומם של האדם. בכדי שהאדם יוכל לאסור דברים אלו, צריך 'תפיסת ידי אדם'. העשייה האנושית היא אשר מחברת בין האדם לאובייקט, ולהעביר לו טומאה או להחיל עליו שם ע"ז.

3. רבנו תם - לר"ת ישנה שיטה ייחודית ביותר והוא מסביר כי המשנה בע"ז עוסקת במי שעובד לשם הר סתם ולא לשם הר ספציפי. לטענתו, זו הסיבה מדוע קובעת המשנה שהעובד באופן זה לא אוסרו. אולם מי שפולח להר ספציפי אוסרו כדברי ר"ע המובאים בגמרתנו:

"כל מקום שאתה מוצא הר גבוה וגבעה נשאה ועץ רענן, דע שיש שם עבודת כוכבים".

במילים אחרות הר שנבדק ונמצא עליו סימני פולחן נאסר, אולם הר שלא נבדק הוא רק בחזקת 'חשוד'.

בכיוון מעין זה הלך גם הרמב"ם במשנה תורה:

"השוחרט לשם הרים לשם גבעות לשם ימים לשם נהרות לשם מדברות אע"פ שלא נתכוון לעבדן אלא לרפואה וכיוצא בה מדברי הבאי שאומרים העכו"ם הרי שחיטתו פסולה, אבל אם שחט לשם מזל הים או מזל ההר או לכוכבים ומזלות וכיוצא בהן הרי זו אסורה בהנייה ככל תקרובת עכו"ם" (שחיטה פ"ב, הלכה יד).

הרמב"ם סבור כי עבודה להרים וגבעות אינה משום רצונו של נוכרי לעזוב את הקב"ה, אלא מצרכי רפואה. במילים אחרות האדיקות הדתית בעבודת ההרים נמוכה יותר, ולכן אין ההרים נאסרים. ניתן לדייק בדבריו שאילו היינו יודעים כי העכו"ם עובד את הרים באדיקות דתית, מתוך רצון למרוד במלכות שמים היינו אוסרים את ההר - כדברי רבנו תם.

סיום מסכת

הבא לעיין בראשונה במסכת שלפנינו יכול לבוא לידי טעות. כותרתה של מסכת ע"ז משמיע לנו כי מסכת זו תעסוק במכמוניה ופרטיה של העבודות הפגניות האסורות, ולא כך. סופה של מסכת סנהדרין מוקדש לטכניקת הפולחנות האלילית, ודבר זה נמצא פחות במסכת ע"ז.

הרמב"ם בהקדמתו לפרוש המשנה מתייחס לשאלה מה הביא את רבי למקמם את מסכת ע"ז בסוף סדר נזיקין:

"אח"כ דבר בדיני ע"ז לפי שהוא ענין הכרחי לדין, ובה תהיה שלמות הדין בידיעת חוקי אותם הנעבדים וכל הצריך להם, כדי שידע היאך לדון בהם, לפי שהעובד שבתאי בעבודת נוגה או שדרש צדק כנהוג למאדים לא יתחייב מיתה כמו שקבלנו בקבלה האמתית, ואיחרה לפי שהיא מעט המציאות זולתי בדרך מקרה".

לדעת הרמב"ם מסכת ע"ז היא השלמה לחטיבה אותה פתחה מסכת סנהדרין העוסקת בדין. תפקידו של הדין בין השאר הוא לדון את הפולחים לע"ז, ומתוך כך עליו להיות בקי בפרטיה. רבי בחר לסיים את סדר נזיקין ביחידה זו בכדי להשלים את 'פרק הדיינים' שבמסכת נזיקין.

לענ"ד הסברו של הרמב"ם מפחית בשיוכה של מסכת ע"ז לסדר נזיקין, ולכן ננסה להציע הסבר אלטרנטיבי למיקומה של

אולם רב יהודה בה ללמדנו כלל חשוב בתורת המשפטים היהודית: המשפט העברי בא להרבות חסדים, ולהתהוות דרך לחיים משותפים. חיים בהם כל פרט יכול לחיות את חייו בשלום כחלק מן הקהילה.

לצד המסכתות העוסקות בהסדרת היחסים השונים במעגלים השונים, נמצאת בסדר נזיקין גם מסכת אבות העוסקת בענייני המידות. נראה כי משמעות הדבר הינה כי ללא 'חושן-משפט' אין מסילת ישרים. תורת המשפטים היהודית רואה את הרגולציה לא רק כמערכת חוקים הבא לעשות סדר, אלא כמערכת חוקים המשקפת ערכים של שיתוף והדדיות - חיים של חסד.

ובעז"ה שנזכה להרבות בחסדים טובים ולהפחית מן המזקין.

בשיעור זה אנו מסיימים תקופה ארוכה בה עסקנו בשיעורינו במסכת עבודה זרה. במסגרת שיעורים אלו, נגענו בהלכות הנוגעות לחיים עם עובדי עבודה זרה, בהלכות עבודה זרה ממש ובעוד הלכות נוספות רבות העולות במהלך המסכת.

בשיעור הבא נחל בעז"ה ללמוד יחד את מסכת סנהדרין.

הדרן עלך מסכת עבודה זרה

מסכת ע"ז בסדר נזיקין, ומתוך כך לנסות להסביר מהו הנושא המרכזי במסכת ע"ז.

פרקי המסכת ועיקר עניינה

התכנים בהם עוסקת המסכת הם כדלהן:

פרק א - ענייני מסחר עם עכו"ם.

פרק ב - המשך ענייני מסחר ואיסור אכילת מאכלים הנעשים ע"י עכו"ם: יין, חלב, פת, דגים.

פרק ג - דרכי זיהוי של ע"ז ודרכי ביטולה.

פרק ד - המשך דרכי זיהוי של ע"ז ואיסור הנאה מע"ז ומשמשיה.

פרק ה - איסור הנאה מדמי מסחר עם נוכרי, דיני יין נסך וסתם יינם, חובת טבילת כלי נוכרי.

לעיל ראינו כי הרמב"ם סבר כי מסכת ע"ז עוסקת בדיניו של העובד, ברם לאורך פרקי המסכת איננו מוצאים דיונים במעמדו של העובד, אלא בחובת ההרחקה מן הע"ז. אם נדייק נאמר כך: עיקר מטרתה של מסכת ע"ז היא להתוות דרך בפני היהודי החי בסביבה אלילית, ולהרחיקו ע"י סייגים מדרבנן מע"ז.

אם כך, נחזור לשאלה בה פתחנו: מדוע בחר רבי למקם את מסכת ע"ז בסדר נזיקין? סדר נזיקין עוסק יותר מכל בהסדרת היחסים החברתיים. מסכת בבא קמא עוסקת בהסדרת היחסים עם המזיקים השונים, ומטרתה להסדיר את החיים האזרחיים באופן כזה שהמזיקים לא ישבושה. מסכת בבא מציעא עוסקת בהסדרת היחסים האישיים, בין שני בני אדם אשר בחרו להתקשר בהתקשרות כלכלית ובסופה עוברת לעסוק באנשים אשר בחרו לחיות חיים משותפים כשכנים. מסכת בבא בתרא עוסקת בהרחבה בדיני שכנים ומסתיימת בהסדרת היחסים הכלכליים בקרב בני המשפחה. מסכת סנהדרין עוסקת בתפקדי ב"ד והדין הבאים לפקח על כל מערכת המשפטית שפורטה בשלושת הברכות, וסיומה כאמור הוא בענייני ע"ז. ברם, ענייני ע"ז שבה, עוסקים יותר במעמדו של העובד. מסכת ע"ז עוסקת כבר ביחסיים שבין היהודי לנוכרי.

חסידות וסדר נזיקין

"אמר רב יהודה: האי מאן דבעי למהוי חסידא, לקיים מילי דנזיקין; רבא אמר: מילי דאבות; ואמרי לה: מילי דברכות. (ב"ק ל.)

במימרא מפורסמת זו של רב יהודה, מתומצתת לענ"ד תורת המשפטים היהודית.

יש הרואים את מערכת המשפטית כרוגלטור הבא למנוע מבני האדם להביא את העולם לתהו, כדברי רבי חנינא סגן הכהנים במסכת ע"ז:

"שאלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו" (ד.)

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון, תש"ע
עורך: אביעד ביגנשטוק

בית המדרש הוירטואלי
מיסודו של
The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
דוא"ל: office@etzion.org.il
לביטול רישום לשיעור: <http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php>